

РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ У БЕОГРАДСКОМ КЊИЖЕВНОМ И ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ

Београд је већ четврт века био и културни и књижевни центар тада још разједињеног српског народа кад се име Радоја Домановића почело помињати као име познатог књижевника.

Као и већина српских књижевника у то време, и Домановић није био Београђанин, али је Београд у знатној мери условио неке елементе у његовом књижевном стварању, и без сталног боравка у београдској средини вероватно да његова сатира не би добила ни ону оштрину у идејном ставу, ни ону продорност у друштвену стварност, које чине њену карактеристику.

Прве елементе Домановићевог отпора постојећем друштвеном и политичком стању у Србији треба тражити, као и за већину тадашњих писаца који су припадали епохи Реализма, у отпору србијанског ситносопственичког села. Израз тог отпора, али и његовог неуспеха, биле су Тимочка буна и низ других, мањих сукоба. У књижевном стварању изразио се тај отпор у критици бирократије и зеленаша као негативних појава новог живота и у величању старог живота у великим породичним задругама као позитивном идеалу. Домановић је био веома близак свести тадашњег србијанског сељака, његовим осећањима и жељама, схватањима и тежњама. Али овај наш сатиричар није остао само на томе, и да је остао, свакако не би добио оно значење у историји српске књижевности које има.

Још су две компоненте уткане у његов идејни став, и без њих се не да замислити његово сатиричарско књижевно стварање. Обе те компоненте у вези су са Домановићевим животом у Београду. Оне су резултат његовог боравка у бео-

градској средини, додиром са одређеним друштвеним и политичким групама и струјама, сагледања живота у београдском спектру, кроз који је преламање појединости бивало и јасније уочљиво и оштрије оцртано, те је давало пунију и целовитију слику. Те две компоненте чине: политички радикализам и београдска боемија.

Радоје Домановић у политичком животу за време последњег Обреновића

Као студент, Радоје Домановић је био још недовољно јасно политички оформљен и опредељен. Тврђење Тодора Поповића,¹ из кога би излазило да су он и Домановић припадали социјалистичкој групи студената Велике школе, мислим да побија сам Поповић причањем о изборима у студентском друштву „Побратимство“ јер и сам бележи да он и Радоје нису гласали сматрајући да омладина треба да је ван партија.

Овај наш сатиричар политички се стварно формирао тек за време оне три и по године колико је службовао као наставник гимназије у унутрашњости Србије: у Пироту, Врању и Лесковцу. У Пироту је био у друштву Јаше Продановића, а у Врању са Љубом Давидовићем и Светиславом Симићем, тада професорима гимназије, али и борбеним политичким радницима и касније истакнутим страначким првацима. Темпераментан и карактеран, Домановић једном политички опредељен, јавно се истиче и

¹ Б. Б-вић (Тодор Поповић), Радоје Домановић (утиisci и сећања), Књижевност, књ. XI, јул — децембар 1950, 123.

ускоро постаје жртва реакционарне владе: отпуштен је из службе у лето 1898 године, а за врло кратко време и његова жена, која је службовала као учитељица.

Без средстава за живот, Домановић је видео једини излаз у томе да се настани у Београду. У колико је имао искрених и правих пријатеља, они су се налазили углавном већ у Београду. Они му нису могли трајније помоћи, нити му обезбедити егзистенцију, али су му бар могли отворити ступце у часописима и новинама. А Домановић је већ имао и извесно име у књижевности и довољно илузија да се може живети од књижевног рада. То је било довољно да га определи за живот у Београду; другог излаза из своје тадашње ситуације и тако није видео.

Из ових разлога је Домановић по други пут постао становник Београда. Овога пута је то остао до своје смрти.

Значајна је била разлика између оног младића Радоја, који је у јесен 1890 дошао у Београд да студира на Филозофском факултету тадашње Велике школе, и овог другог, отпуштеног гимназиског наставника. Онај први био је сасвим млад човек који тражи свој пут, не зна којим ће правцем, мисли још да је у политичком животу могуће остати изван политичких сукоба, бити изнад свега тога. Овај други отресао се тих илузија и јасно се определио против реакционарног режима. Није прошло много година од онога времена када је млади Радоје Домановић пошао са дипломом и вером у важност свог наставничког задатка и друштвене функције младог интелектуалца у народу и овог тренутка када се враћао са тога посла уверен у немогућност напретка народа без услова слободног развика свих видова друштвеног живота. Није било прошло ни пуне четири године, али су оне донеле толико животног искуства да су се у многим погледу разбиле илузије из млађих, студентских дана, створиле изострен поглед на стварност и развиле способност за брзо уочавање правих политичких односа, прикриваних лажним декларацијама, политичким фразама и фиктивним политичким програмима.

Боравак у Београду још је више доприносио продубљавању тих Домановићевих особина. Јер пред крај деветнаестог века борба је била ту најживља и ту је, због тешког притиска реакције, добијала нарочите видове. Домановић је ту борбу тражио, она је постала саставни део његовог живота, испуњавала његову свест; у њој су његов темперамент и карактер добијали свој пун израз. Ако је историска ситуација у погледу односа друштвених снага и супротности међу њима стварала услове за борбу која је одговарала Домановићевом темпераменту и сатиричарском таленту, и он је својим личним уделом доприносио да та борба добије своју оштрину у једном новом виду.

У време његовог коначног доласка у Београд, Радикална странка имала је већ скоро двадесетогодишњу своју историју, у коју су биле убележене све оне промене кроз које је странка прошла. Те промене биле су знатне и из основа су већ биле измениле и стварне политичке циљеве Радикалне странке и њену политичку тактику.

Ових непуних двадесет година, од оснивања Радикалне странке, 1881 године, до доласка Радоја Домановића у Београд, 1898 године, испунила је борба између династије и радикала. При томе треба имати у виду да у овој борби Милан и Александар Обреновић нису бранили само интересе своје династије, него да су истовремено били и својеврсни експоненти једног дела тадашње варошке и сеоске буржоазије, бирократије и разних дворских клика и котерија, у то време претежно организованих у двома конзервативним странкама: Напредњачкој и Либералној.

Осамдесетих и деведесетих година прошлог века, Радикална је странка — мале социјалистичке групе у то време претстављале су недовољну снагу да би у политичком животу тадашње Србије могле да играју значајнију улогу — водила упорну борбу за парламентарни режим, јер је у првим годинама своје историје претстављала у политичком животу оне слојеве народа чији је интерес био у успостављању стварног уставног и парламентарног поретка и ограни-

чавању монархових права на права владара у уставним монархијама. Скоро двадесет година трајала је та борба између режима на власти и Радикалне странке, која је чврстом страначком организацијом и развијеним страначким животом водила масе у борбу против монархо-бирокуратског апсолутизма и успела да окупи масе народа у борби за демократизацију политичког живота, у којој су се изразили сукоби економских и друштвених интереса тадашњег србијанског друштва.

За време последња два Обреновића, Радикална странка претстављала је у првом реду интересе ситног сопственика — у селу и вароши. У то време овај друштвени елемент је у Србији најмногобројнији, па је зато Радикална странка имала апсолутну већину у народу. Странка се борила за парламентарни режим, јер је претстављајући у првом делу своје историје србијанску ситну буржоазију, примала и њену оцену да економско пропадање читавог тог ситносопственичког света долази од насиља личног режима, великог пореза, улоге бирокуратског апарата и распикућства државне управе. Угрожени материјални интереси гурали су те масе, збијене у редове Радикалне странке, да свој спас траже у парламентарном режиму, у коме би оне, благодарећи свом великом броју, имале одлучујућу улогу и могле да бране своје друштвене позиције, у првом реду економске и политичке. Мада је отпорна снага ових ситносопственичких маса била релативно мала, ипак је отпор, уз племе и осеке, постојао и

добијао своје видне манифестације, па се огледао и у верности тих маса Радикалној странци.

Врхунац своје отпорности показале су ове масе 1883 године, у Тимочкој буни, а јављао се он и после тога у мањим покретима, али је било очигледно да је револуционарни пут Светозара Марковића све више напуштан, да је борбеност опадала, а спремност на компромисе и опортунизам јачала.

За две деценије србијанско друштво отишло је даље у своме развоју и у њему се јављају нове групе и нове супротности интереса. Јављају се зачеци

Сл. 1 — Непознат фотографски снимак Радоја Домановића из млађих дана

домаће буржоазије који су, супротно извозничко-трговачком делу буржоазије повезаном са аустриским тржиштем, тежили развијању домаће индустрије и рударства. Тај део буржоазије, у том тренутку напреднији од оног дела који су претстављали сеоски и паланачки зеленаши и трговци извозници, али својим економским и друштвеним позицијама знатно слабији, нашао се у редовима Радикалне странке, сматрајући да ће парламентарном владавином осигурати своје интересе и обезбедити себи удео у власти. При томе је овај део буржоазије имао у виду да ће му ситна буржоазија служити као огромна основа и потпора. Временом је утицај тог дела буржоазије, — а под буржоазијом се мисли на буржоазију у србијанским размерама а не у европским, — у Радикалној странци све више јачао и добијао све пресуднију улогу. И један део водећих радикалских људи, на челу са Пашићем, ојачао је економски и прешао из редова ситнобуржоаских у крупнију буржоазију. Све се то, разумљиво, такође одразило у политици коју је водила странка. Нови интереси изменили су и политичку физиономију странке, и њену тактику и менталитет и политичке циљеве њених водећих људи. Утицај маса на страначку политику је све више слабио. Странка се све више удаљавала од оне прве борбене фазе у својој историји и све чешће улазила у компромисе са режимом и двором. А са овом променом, и политичка борба све више је губила вид борбе између ситносоственичке унутрашњости Србије и извозничко-трговачког и бирократског центра — Београда. А тежиште борбе постепено се преносило у Београд, где се на политичкој позорници одигравао низ сукоба, од којих је свакако интересантан онај између извозничке трговачке буржоазије и оне која је тежила извлачењу земље из индустриске неразвијености. У Београду су се одигравали сви важнији политички догађаји, ту су се вршиле промене у политичким циљевима и тактици, склапали и раскидали политички споразуми и компромиси. Ту, а не у унутрашњости, могао је Домановић сагледати како сада изгледа Радикална странка и њен шеф,

Никола Пашић, ту је могао написати једну од најбољих сатира у српској књижевности, *Вођа*, у којој је на сатиричан начин дао оцену Николе Пашића као вође странке, а и саме странке и читаве ситносоственичке Србије, која је слепо ишла за њим.

Са ситном буржоазијом у својим редовима, која је изгубила своју борбеност после неколико оштријих сукоба с влашћу и није била свесна да је друштвени развитак за две деценије изменио односе и створио нове прилике, — и оним делом крупније буржоазије који није имао учешћа у власти, а по сваку цену је хтео да дође до ње, па макар, ако друкчије не иде, и по цену поделе те власти са династијом и кликама око двора, — Радикална странка није више претстављала оно што је било у почецима свога наступа у политичком животу Србије: борбени и доследни противник режима.

Улазак Радикалне странке у разне коалиционе владе под последњим Обреновићем, пристанак на учествовање у влади и без осигураног парламентарног поретка, отступања од низа странкиних програмских начела нису прошли без потреса у редовима радикала, него су унели међу њих пометњу, незадовољство и дезоријентацију. Сукоби у самој странци, који су тим поводом настајали, привремено би се ликвидирали кад странка не би учествовала у влади. Тада би се борбенији и демократски искренији елементи упуштали у борбу против режима и двора и стварали тиме утисак опште борбе радикала против поретка и стања. У самој странци се већ оцртавала нова политичка група која је своје деловање везивала за стари радикалски програм из првих година постојања странке. Но док су импулси за деловање у првим годинама историје Радикалне странке долазили из унутрашњости Србије, сада се ова борба у странци, и касније између две радикалске странке, водила првенствено у Београду, у београдској штампи и политичким форумима. Тој групи, која ће у почетку двадесетог века да се и формално одвоји од Радикалне странке и оснује Самосталну радикалну странку, припадали су Домановићеви

пријатељи и његови први прави политички учитељи: Јаша Продановић, Љуба Давидовић и други. Домановић је био у политици најближи овој политичкој групи, заправо њеним интелектуалцима у вођству, у коме су се истицали Љуба Стојановић, Жујовић, Давидовић, Продановић, па и Скерлић.

За ову групу интелектуалаца у редовима самосталних радикала карактеристично је да је била прерасла патријархална монархистичка осећања. Она је, уствари, била језгро из кога ће се касније створити вођство републиканског покрета и Републиканске странке.

Домановића је, поред личног пријатељства са људима из овог круга, поред незадовољства са тадашњом политиком Радикалне странке, за ову групу везивало баш то немање монархистичког осећања. Немамо, додуше, никаквог писменог документа који би нам могао пружити доказ о Домановићевом декларирању за републиканску идеју, али се исто тако тешко може свести његово иступање против Обреновића и обреновићеваца само на антиобреновићевски став, бар у погледу објективног деловања његове сатире, која је, делујући против Обреновића, у исто време рушила и ауторитет ројалистичких кругова и монархистички принцип.

А да је извесног републиканског расположења у Београду у првом реду, а затим и у Србији уопште, заиста било, постоји неколико сведочанстава.²

У време јачих размимоилажења у Радикалној странци и у време оснивања Самосталне радикалне странке, и све до обарања династије Обреновића, Домановић је, дакле, био сасвим близак овој групи бивших гимназистичких професора, и младих адвоката, која је у том периоду била на најистакнутијим опозиционарским позицијама.

Борбени и бескомпромисни Радоје Домановић бацио се са одушевљењем у борбу, с мржњом према противницима,

у вртлог најоштријих сукоба, учествујући у њој увек у првим редовима, борећи се на најопаснијим местима и са најопаснијим противницима. Та борба се, с обзиром на специфичне прилике у тадашњој Србији, у којој је влада Владана Ђорђевића (1897—1900) била укинула сваку могућност иоле слободнијег политичког живота, претежно огледала на литерарном и журналистичком пољу. То су била поља на којима се талентом и борбеношћу мањег броја људи могао дати жешћи вид борбе него што су на њега биле спремне да се боре снаге чија су схватања и циљеве ови писци и новинари на свој начин одражавали и изражавали. Тако се могло догодити да режим за последњих Обреновића добије свог најоштријег критичара у сатиричару Домановићу у времену када је ситносопственичка Србија била већ малаксала и изгубила много од своје отпорности и борбености.

Но било би нетачно ако бисмо сагледали Домановића искључиво као писца који свој сатиричарски став изграђује само из радикалског односа према режиму. Ово би било тим више нетачно што је Домановић као сатиричар био не само критичар режима него и радикала и друштвених снага ситносопственичке Србије, које су стајале иза Радикалне странке. Не само што он као сатиричар није остао при идејно-политичким концепцијама радикала, него се није задржао ни на ставовима водећих људи из редова самосталних радикала. Уносио је он у своје сатире штошта од анархистичке огорчености пролетаризованог интелектуалца, а исто тако и елементе оне своје везаности за село, сељака и топло осећање за беспомоћност у којој се овај налазио. Од тих самосталских првака он се разликовао и тиме што је имао најмање смисла за грађански ред, за ауторитете, за конвенционалности и за грађанску дисциплинованост. Као такав, он је у том рушилачком налету пред оба-

² О томе је сведочанство и извештај шефа Охранке (руске тајне полиције и обавештајне службе) за Балкан, Владимир Тржецјака. Види: Један руски савремени докуменат о 29 мају, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 7 од 11 октобра 1927, 225—230; види такође, *Марсо*

(Божин Симић), Припремање 29 маја 1903, *Нова Европа*, књ. XV, бр. 12 од 11 јула 1927, 404; Милан Грол, Републиканска демократија, *Мисао*, књ. III, св. 1 и 2 за јули 1920, 969; Душан Семиз, Мајевци, *Нова Европа*, књ. XVI, бр. 7 од 11 октобра 1927, 218.

рање последњег Обреновића и вукао и гурао напред, ударао по противницима немилице и безобзирно.

Самосталци су први пут иступили као засебна странка на изборима 22 јула 1901 године. Свој лист још нису имали, али се онај део њихов коме је Домановић био тако близак, окупљао око *Дневног листа*, у коме је повремено и он сарађивао.

Политички живот под последњим Обреновићем кретао се, као што је већ речено, у виду плима и осека притиска реакције. За време једне такве осеке покренут је 1 октобра 1902 године дневни политички лист *Одјек*, као орган самосталних радикала, и Домановић је постао његов стални сарадник. И дотле је Домановић чешће сарађивао у дневној штампи. Тако је већ раније, заједно са Милорадом Митровићем, Милом Павловићем-Крпом и Јованом Скерлићем, био анонимни сарадник хумористичко-сатиричног листа *Геца*, а после тога се чешће јављао у *Дневном листу*. Али тек у *Одјеку* постао је Домановић прави професионални новинар. Ускоро је био један од стубова редакције: „Домановић је био *Одјекова* душа у најтежим и најопаснијим данима борбе. Он је био један од оних чврстих, челичних бораца, које не могу сломити ни претње противника! Што је више насртано на *Одјек*, Домановић је био све одважнији, све енергичнији, све орнији за борбу против личног режима и апсолутичких прохтева. Никад и ни за часак није се поколебала његова вера у победу демократских идеја, нити је његов дух и за један тренутак застао пред највећим опасностима по слободу и живот демократских бораца” — писао је *Одјек* поводом његове смрти.³ *Одјеку* је остао веран све док овај није угушен у пролеће 1903 године.

Какво је и колико било учешће Домановића у раду *Одјека* види се из напада листа *Слога*, који је директно из двора примао упутства шта ће и како писати и кога је двор финансирао. Било је опште познато да је лист *Слога* главни

тумач краљевих погледа. Тај краљев лист поставио је *Одјеку* питање: Ко је с вама? И сам је одмах одговорио да су с *Одјеком* само њих тројица: Љуба Живковић, Јаша Продановић и Радоје Домановић.⁴ Несумњиво је да је оваква оцена краљевог листа о улози и месту Домановићевом у борби против двора и режима карактеристична илустрација његовог учешћа у политичком животу Београда.

Оно што је он доприносио *Одјеку* била је доследна борбеност, неустрашивост у нападима на насиље, терор и глупост личног режима и марионетских влада, била је темпераментност удара које је Домановић делио без икаквих обзира.

У рубрици на којој су, поред Домановића, радили и други сарадници, праћени су, са много сатиричног духа, политички догађаји, поступци и одлуке владе или појединих министара, писање режимске штампе и догађаји и појаве с тим у вези. Рубрика је носила назив „Узгреднице”. Предмет Домановићевих узгредница били су најчешће поједини министри, њихова прошлост повезана са њиховим савременим држањем, иступањем и поступцима. Скоро свака његова узгредница била је разголићавање једне или више личности из кругова владајућих.

Радоје Домановић је иступао и као полемичар у *Одјеку*, полемишући са режимским листовима и новинарима, оштро, борбено и темпераментно.

Јаша Продановић, поводом двадесет пет годишњице Домановићеве смрти, истакао је Домановићеву улогу у јавном животу и у *Одјеку*. Када је покренут *Одјек*, „Домановић је постао хонорарни сарадник тога листа, а Митровић добровољни. *Одјек* је био шкрт према Домановићу, што се дало разумети. Странка је била мала, а лист је често забрањиван, те ако му није пресушило, није се ни пресипало. Домановић је био расипан према *Одјеку*. Даровао му је силно богатство свога духа; оживљавао његове ступце; раздрагавао његове привр-

³ *Одјек*, 4 августа 1908, некролог Домановићу.

⁴ *Слога*, 20 децембра 1902; *Одјек*, 22 децембра 1902.

женике, једио противнике, а придобијао нове приврженике. Његове сјајне „Узгреднице“, стилистички раскошне, политички смеле, идејно напредне, по духу блиставе, задавале су страх противницима... Он је финим хумором, заоштреном сатиром, игличастом иронијом и трновитим сарказмом стављао противника на нечувене моралне муке. Бити нападан, вређан, грђен, примити у груди оштре и сурове ударце — на то су били навикли наши политички борци. Али бити духовито исмејан, бити претстављен јавности као безначајан, ситан, кепецаст, бити онакажен сарказмом као убита умна сиротиња и морална недоношчад, изићи из борбе као политички кљаста и богаљи — то је била паклена мука за претставнике реакције...⁵

Разуме се да је режим покушао да се ослободи оваквог противника. О томе је опет оставио писмено сведочанство Јаша Продановић, који је као интиман пријатељ одлично познавао многе појединости из Домановићевог живота: „Једнога дана дошао Домановић к мени и саопштио ми да га је министар унутрашњих дела звао на разговор преко свог секретара. Питао ме је за савет: да ли да иде или да одбије. И љутио се и радовао у исто време. Љутио се што се могло помислити да се он да застрашити или примамити. А радовао се што режим истиче бео барјак и зове противнике на споразум. Утешио сам га тиме што сам му рекао да сам и ја зват код министра, али да сам одбио. Њега сам саветовао да се одазове позиву. Треба неко да сазна шта хоће влада с нама. А он нити је члан главног одбора наше странке, нити је главни уредник њеног органа...”

„Послушао ме је и отишао. Дочекан је с пажњом и наклоношћу. Наглашено му је да ће режим трајати низ година, да је свака борба против њега бесплодна, да Домановић као даровит књижевник троши узалудно свој дар, да излаже и породицу беди и невољи. Није му се тражило да пређе на страну режима,

него само да се одвоји од Одјека и његових претставника и да се посвети искључиво књижевности. Обећан му је леп положај и стављено му је у изглед да може отићи неко време у иностранство...”

„Домановић је све то одбио мирно, достојанствено, без афектације и позе. Тада је дошла претња и њему и неким првацима странкиним. Бачене су крупне речи. Поменуло се и крваво разматување. Иако је био, кад се тичало политике, плаховит и бујан, Домановић је задржао потребну хладнокрвност. Те претње нису биле нова ствар за прваке наше странке. У том тону говорио је неким млађим самосталцима и управник полиције. Владици листови наговештавали су страдање опозиције и укидање устава. Све то ни Домановића ни нас друге није нимало изненађивало. Чим је министар почео тим тоном, Домановић се дигао, рекао збогом и изишао. Шта је режим спремао, данас се не може позвано утврдити. Нађен је у главној полицији један списак са дванаестину имена, међу којима је било и Домановићево. Смрт се била спремала за наш табор, али је дошао 29 мај и бацио је претставнике реакције...”⁶

Тако је изгледало Домановићево учешће у политичком животу Београда до 29 маја 1903. Налазио се на левици тадашње грађанске опозиције, везан уз њу дубоким и снажним позиционим расположењем, али без осећања за страначку дисциплину и подвргавање политици странке увек и по сваку цену.

У књижевним круговима

Самосталски Одјек излазио је неких пет месеци, а могао се појавити у време када је у политичком и јавном животу настала мала осека притиска реакције. Смене плиме и осеке реакционарног режима за време последњег Обреновића нису се кретале у равномерном ритму као у природи, него су плиме тог притиска биле знатно дуже по трајању. Тада би замро сав јавни живот, били угушени сви опозициони листови, укинута слобода збора и удруживања, а преду-

⁵ Јаша Продановић, *Радоје Домановић* (Сећање о двадесетпетогодишњици његове смрти), СКГ, н. с., књ. 39, 1933, 585.

⁶ На истом месту.

зимане су и многе друге мере за што потпуније гушење сваке слободе. Потиснута са политичког и других поља јавног живота, борба против реакционарне владавине добијала је као једно од главних попришта: књижевност. А ту је своје нарочито место имала позната београдска боемија, чија су политичка расположења била највећим делом опозиционарска, а јавно су се изражавала највећим делом у кафани.

Кафана и кафански живот у Београду имали су за владе последња два Обреновића своје нарочито место и нарочиту улогу. У то доба нове етапе у развоју грађанства у Србији и Београду, породични дом још није био ни лако ни много приступачан, јер је и сам главни град још увек имао „физиономију мале балканске вароши с јаким оријенталним и примитивно патријархалним обележјем”.

Мало се шта променило од оне слике у првој половини деветнаестог века када су куће, „под утицајем турског харемског живота, а можда и из потребе да буду поштеђене посета турских господара, постале једна врста породичног склоништа. Високи зидови, који су кућу одвајали од улице, скривали су за собом тих, миран и патријархалан живот, обезбеђен од спољних утицаја. Сем о слави и великим годовима — Васкрсу и Божићу — када су се спољна врата широм отварао, сав се живот у авлијама кретао између родбине и комшилука, спојеног нарочитим капицицима, тако да се култ „комшилука и био попео на степен најближег сродства”.⁷

А остали живот, онај ван породице, развијао се у чаршији и кафани. И што се живот Београда у другој половини деветнаестог века и даље развијао, то су кафане све више постојале нека врста центра у коме се одигравао знатан део јавног престоничног живота.

Када је од 1881 године политички живот организовањем странака ушао у динамичнији развој, и он се у толикој мери везивао за кафане да су

поједине почеле добијати политичко обележје, тако да су се у њима окупљале само присталице оне странке којој је та кафана по свом политичком обележју припадала. Понекад је отићи у противничку кафану значило исто што и ући с политичким противником у компромис, или чак и издати своју странку. „Партије су у тим кафанама имале и своје клубове па често и канцеларије; ту су се држале конференције, ту зборови, ту збирали и дан и ноћ приврженици те расправљали своју партиску политику”.⁸

„За кафанским столовима кретао се не само политички него и књижевни живот тога доба. Ту су се оснивали не само политички листови него и књижевни часописи, ту су често склапани поједини бројеви, ту се вршила редакција часописа. Ту су створена и нека књижевна дела”.⁹

У доба владановштине од октобра 1897 до јула 1900 године, када је сав јавни живот био замро, политичке странке растеране, штампа угушена, удружења и друштва онемогућена у раду, јавна реч спутана, кафански живот постао је још више поприште на коме се иживљавало много од онога што је силом било пригушено, суздржавано у себи. Ту су и многи тадашњи и бивши политичари, и књижевници и уметници, покушавали да своју личност афирмишу, да своје опозиционарство иживе у кафанским дискусијама, добацавањима, досеткама, заједањима, вицевама и спрдњама, козеријама и ироничним причањима, а крајње ограничавање не само политичких и јавних него и личних слобода ноћним кафанским седељкама и лупом.

Већ и пре владановштине имали су, поред појединих политичких странака и група, и поред појединих професија, своје кафане књижевници и уметници. Оне су обично биле у близини позоришта, око кога су се окупљали и књижевници и уметници, нарочито глумци. Међу тим кафанама које је испуњавао

⁷ Бранислав Нушић, *Из полупрошлости*, Сабрана дела Бранислава Нушића, књига II, издање Геце Кона, 1935, 129.

⁸ У истом делу, стр. 131.

⁹ У истом делу, иста страна.

Сл. 2 — Група српских књижевника пред крај деветнаестог века. С лева на десно, седе: Светозар Ђоровић, Слободан Јовановић, Сима Матавуљ, Алекса Шантић и Јанко Веселиновић; стоје: Миле Павловић, Атанасије Шола, Радоје Домановић, Светолик Јакшић, Милорад Митровић (у средини), Кисић, Риста Одавић и Јован Скерлић

боемски свет истицале су се кафане: „Дарданели” и „Позоришна кафана”.

Гледајући на ту боemiју својим нарочитим погледом човека који није из те средине, али који се сродио с том средином и односећи се према њој са симпатијом и наклоношћу, познати хрватски књижевник и боем А. Г. Матош писао је пет-шест година касније, поводом Сремчеве смрти:

„Некадашња кафана „Дарданели”, а после помало и садашња „Позоришна кафана” даје вам покаткад као рефлекс чувених литерарних кафана XVIII столећа: „Просореа” у Паризу и чувене „Sirene” у Лондону. Ту се често састају сви опасни памфлетисти београдских новина, све што не спада у „котерије” про-

фесорске литературе и академијске, универзитетске, ауторитативне критике, све што више воли људе од идеја, живот од теорије, умјетност од странчарства. Некад су у том друштву сјали Војислав Илић, Јанко Веселиновић и Глишић, али Глишић се иза Јанкове смрти повукао, а данас су ту најтипичнији Бранислав Нушић, Бора Станковић — по мом мишљењу данас најбољи српски приповједач, бивши министар Павле Маринковић и сјајни комичар Илија Станојевић („Чича”), сатиричар Домановић (и он тешко болује!) и Милорад Митровић. Тај круг је један од најдуховитијих и најслободнијих од свих мени познатих. Ни париска боема нема више духа и „папра”. И Петар Тодоро-

вић, модернизатор београдске штампе, најжигосанији и најдаровитији српски новинар, српски Emil Girardin, и он се покатошто нађе у том парадоксалном колу, гдје ријеч, — гдје, као у XVIII столећу — конверсација и добра досјетка више вриједи од успјеха добре књиге. Овамо нека не долази нитко тко је као La Fontaine тром и глуп у друштву. Ту је Милан Ђорђевић, новинар, са женом, данас најбољом београдском глумицом, учитељ Сретеновић и Пера Јовановић, уредник „Правде” . . .”¹⁰

Носећи у себи неку далеку сличност са друштвом ранијих таквих боемских кафана по престоницама у Западној Европи, београдска боемија у том тренутку је исто толико, ако не и више, значила протест и опозицију против онога што спада, како рече Матош, у „котирију” професорске литературе и академске, универзитетске ауторитативне критике. Јер, као што је боемија с краја деветнаестог века једним својим делом носила у себи дубоку огорченост и мржњу против гушења и гажења политичких, друштвених и личних слобода, тако је исто, још више, била израз једног другог антагонизма који је, како је тачно запазио Матош, постојао у Београду „између официјалних и неофицијалних, господских и боемских, школованих и нешколованих (тј. школованих само у Београду и Србији) књижевника, између мандарина и пјесника, професора и литерата, нарочито између критичара и некритичара”.¹¹

Матош, који је дубље ушао у књижевне прилике и односе, него у политичке и није јасно уочио да је већи део боемије претстављао и својеврсно опозиционарство уочио је овај други антагонизам, антагонизам између књижевних арбитра, с једне, и књижевних стваралаца: песника и писаца, с друге стране. Ове последње је такав однос вређао, понижавао и револтирао.

Постојао је, дакле, нарочити однос између књижевних стваралаца и књижевних критичара, гледано уопштено.

А не може се само тако сагледати, јер је у појединачним случајевима бивало друкчије.

Било је то преломно доба када наша критика, започета у том смеру од Љубомира Недића, а прихваћена и разрађена од Богдана Поповића, настоји да мерила књижевне и уметничке вредности приближи мерилима у развијеним литературама европских народа. Док ова двојица то раде с потребним познавањем европских литература и општом културом за наше прилике широким размера, па тиме и са потребним ауторитетом, поред њих се јавља још читав рој критичара који би хтели да говоре с исто толиким ауторитетом, немајући за то ни потребно знање, ни мерило, ни метод. Наши књижевни ствараоци, који су у Србији друге половине деветнаестог века расли првенствено из домаћег тла и домаћих коренова, опирали су се, инстинктивно и спонтано, и првој и другој групи критичара. При томе су се мешали класни интереси са степеном културног развитка, политичке тежње са културним видицима. На једној страни осигуране грађанске егзистенције са сталним и не малим месечним приходима и платама, са „друштвеним угледом и ауторитетом”, са одмереношћу у говору као и у опозиционарству политичком, са образовањем у неком великом и познатом европском универзитетском граду, са знањем европских језика и са познавањем, више или мање, главнијих европских књижевности и култура. На другој страни, већим делом, књижевнички, уметнички и новинарски пролетаријат, људи истерани из службе због опозиционарства, због тога што су често пута били чвршће кичме, него људи из њихових страначких руководства, људи без осигуране сутрашњице, без „друштвеног угледа и ауторитета”, без одмерености у говорењу, писању и опозиционарству, без образовања у неком великом и познатом европском граду, без ширег и дубљег знања европских језика и европских књижевности

¹⁰ А. Г. Матош, *Стеван Сремац*, Дјела А. Г. Матоша, књ. IV: Наши људи и крајеви, Биноза, 1937, 55—56.

¹¹ А. Г. Матош: *Звезда*, Дјела, књ. XVII: Критике (прикази и полемике из хрватске и српске књижевности . . .), 196.

и културе, са познавањем књижевних дела европског гласа тек уколико су та дела постојала у српском преводу. Зато је и разумљиво што су се у тој боемској групи нашли људи који се нису сви политички слагали, који нису полазили сви са исте политичке платформе, али које је њихов друштвени положај међусобно приближио. Они су могли један друге да опросте и да пређу преко много чега што је појединац са свога становишта сматрао политичким грехом друге, били су спремни да један друге гледају кроз прсте. Зато су и могли да се нађу један поред друге Јанко Веселиновић, Бранислав Нушић, Бора Станковић, Илија Станојевић-Чича, Јефта Угричић, Жарко Илић, Стеван Сремац, па понекад чак и Пера Тодоровић, ренегат радикалски и плаћено перо краља Милана и разних личних режима под последњом двојицом Обреновића.

Ако су се међусобно разумевали, ако су налазили заједничку платформу — ако не и у политичким погледима што је унеколико одузимало овом кругу оштрину политичког опозиционарства или бар једнодушност у том погледу, а оно бар у многим заједничким погледима на књижевно стварање, они нису имали много разумевања за онај други круг људи који се јављао у тадашњем културном, књижевном и јавном животу и настојао да српску књижевност и културу поведе новим путевима. Патријархални и дубоко традиционални, они нису могли да схвате и приме не само нова схватања која је овај круг књижевних критичара и теоретичара доносио него ни менталитет тих људи.

Боемски круг претстављао је праву супротност овој новој групи која је постепено почела да даје тон српској књижевности, да јој уцепљује своје идеолошке, идејне и естетске погледе. Боемска скупина бунила се против тога спонтано, инстинктивно, али је то није могло натерати да у своме кругу створи јединствен идеолошки поглед.

У том боемском друштву, претежно опозиционо расположеном према режиму, а уопште и једнодушно настројеном против књижевних и научних манда-

рина, против „монополисане памети“ друштвено добро пласираних људи из групе „западњака“, француских, енглеских, немачких или швајцарских ђака, боемско опозиционарство против књижевних мандарина преплитало се и сукобљавало, заплитало и расплитало, мрсило и размрсивало са политичким опозиционарством, поклапајући се негде у потпуности, а негде стварајући чудне супротности у ставу. Ту су седели један поред друге Стеван Сремац, који је у либералском политичком органу *Српској застави* полемисао са радикалима нападајући их жестоко, и Јанко Веселиновић, уредник радикалски оријентисаних листова, и Радоје Домановић, љути сатиричар поретка који је Сремац бранио, и многи други, мање познати, али не мање међусобно антагонистични.

Ова боемска скупина под крај деветнаестог века, која је постојала већ неколико година, започета још од Војислава Илића и Милована Глишића, а прихваћена од млађег нараштаја, тражила је своју афирмацију. И она ју је налазила не у широком развијању теоретске мисли него у блиставој козерској речитости тих природом обдарених људи, виртуоза усмене хумористичне или сатиричне приче и козерије. „Водиле су се читаве утакмице у оштрумљу и импровизацији духа, брзини, хитрини досетке, вештини доскакивања, насамаривања и надмудривања“. Ко није имао духа, није могао опстати у боемији, а цела та атмосфера са тим блештавим расипањем духа у разним облицима, почевши од добачене реченице или вица, па до читаве усмене приче, развила је сасвим специфичан тип козера и „причаоца“, који ће наћи свој одраз и у тадашњој српској хумористичкој прози. Три изразита претставника хумора у српској књижевности, Стеван Сремац, Радоје Домановић и Бранислав Нушић развијали су се ту један поред друге, па су, уза све разлике које су доносили њихови различити темпераменти и менталитети, различита политичка становишта и различити таленти, ипак понели доста чега заједничког из те средине. Несумњиво је чињеница да се у делима не само ове тројице него

— Зад се ми пође дошао! —
 — До нештогме даша —
 — А ја и вишема да не пољуба брже би! — дошао ми се да била —
 — На — одговори ми се пуцајући разговара, не старећи нити би дрво
 — Е била брже, како да ми била утисак —
 — Како је брже! — дошао ми се старећи а за била ми се да била
 — Била и била би брже дошао ми се. Марко била дошао ми се старећи до
 цурилу, поје дрво и била ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — На нештогме даша ми се да била у цурилу! — дошао ми се Марко
 — Како да ми се даша! — одговори ми се Марко дошао ми се старећи дошао ми се
 — На то ми се даша, ми се даша утисак, — одговори ми се
 Сви се пољуба брже дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — На, овај, дрво ми се старећи! — Марко — ја ми се даша утисак
 — Дрво ми се одговори ми се даша ми се даша утисак
 — Дрво ми се старећи Марко, ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — На знам ја то, не била даша ми се —
 — На то само даша, ми се даша дошао ми се дошао ми се Марко
 — А још нештогме даша ми се даша? — дошао ми се старећи дошао ми се
 — Још још дошао ми се —
 — Дајево, брже, нештогме даша ми се даша! — дошао ми се Марко
 — Е била брже одговори ми се била брже! — дошао ми се старећи
 — Била даша ми се даша утисак, ми се даша ми се старећи дошао ми се Марко
 — Утисак ми се даша брже ми се старећи! — дошао ми се Марко
 — Брже ми се даша старећи дошао ми се Марко.
 — Хо! Хо! Хо! Хо! — сви дошао ми се утисак дошао ми се
 Марко мало брже дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 брже дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — Утисак ми се даша ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — Била ми се даша ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — Била ми се даша ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — Како даша ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се
 — Е ми се даша ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се старећи дошао ми се

Сл. 3 — Факсимил до сада необјављеног Домановићевог рукописа *Поред ватре*. (Библиотека града Београда)

и осталих, од њих слабијих београдских хумориста и сатиричара налазе трагови духа те боемије.¹²

Рођена у природној обдарености духа, бистрини, окретној и проницљивој интелигенцији, али без дубље културе и са „уским хоризонтом и духовним интересом“, не отварајући даље видике, ова се боемија морала после неколико година иживети, тим пре што се она у борби против „пионира западњаштва у нашој култури“ ослањала претежно само на нашу патријархалну прошлост и романтичарску идеализацију њену. „Боемија тога времена тврдоглаво је сматрала старе друштвене облике као израз народне индивидуалности“.¹³ Матош с правом примећује да су тадашњи и најрадикалнији писци у исто време традиционалисти и конзервативци у много чему. Београдска боемија с краја прошлог века носила је у себи много противречности које она није могла да реши и из којих није могла да изађе.

Ова боемија с краја деветнаестог и почетка двадесетог века сукобила се са једним новим струјањем у српској књижевности и култури по низу питања. Она је истицала у први план сирови, природни уметников таленат, а потцењивала је образованост, култивисање талента, бранећи се од сваке стеге, од сваког свођења под неке прописе, правила, под извесну дисциплину; она није била за дисциплинованост, подвргавање догматским прописима о границама и путевима стваралаштва; она је хтела књижевничко и књижевно образовање према личним симпатијама и у оквиру личног интересовања, а била је против критеријума истанчаног укуса коме је насупрот стављала елементарну стваралачку снагу уметникову. Боемија није лако дозвољавала да буде подвргнута ауторитету неког критичара или теоретичара књижевности, који би успео да постане њен ментор и тутор. Зато не само што се у овој боемској скупини

није усталио ниједан критичар, него ни у Јанковој Звезди, која је, у многом погледу, поред политичког опозиционарства, изражавала схватање те ондашње београдске боемије, није се афирмисао ниједан истакнутији критичар.

Од половине 1898 године Радоје Домановић је припадао овој боемији, и њен живот, њена схватања у многоме су његова. Зато, говори о овој боемији, о њеним животним и књижевним концепцијама, њеном животу значи у исто време говорити и о Радоју Домановићу, на једном општијем плану. У тој средини настављено је друштвено-политичко и књижевно формирање Радоја Домановића после његовог доласка из провинције. Та је средина утицала на њега, али је и он деловао на њу, не примајући живот око себе и утиске пасивно, него заузимајући према свему томе одређен став, и то гласан, јаван, одрешит.

Ова средина привлачила га је несумњиво својом патријархалном фамилијарношћу, својом везаношћу за патријархалне облике живота, својом антиауторитативном анархичном демократијом, својом антиконвенционалношћу у односу на покушаје буржоаског друштва да створи конвенционалне односе у друштвеном и културном животу. А Домановић је њој дао као свој посебан прилог духовити смисао за карикирање владајућих и уопште грађанских кругова и односа, своју оштрину сатиричарске критике, борбену непомирљивост и бескомпромисност и виц на рачун „најауторитативнијих“ амбиција.

Радоје Домановић после 29 маја 1903

За Радоја Домановића 29 мај 1903 године значајан је и преломан тренутак у животу. „Са националне трибине писац Страдије, Данге и Вође силази у партиску гомилу која се гура, размиче путеве лактовима, гази лево и десно“.¹⁴

¹² А. Г. Матош: *Стеван Сремац*, Дјела А. Г. Матоша, књ. IV: Наши људи и крајеви, Београд, 1937, 56.

¹³ Велибор Глигорић, *Карактеристика бое-*

мије краја XIX века, *Наша стварност*, април 1938, 15—16.

¹⁴ Милан Грол, *Радоје Домановић*, чланак у књизи *Из предратне Србије*, Савременик СКЗ, бр. 36, коло IX, 158.

У Србији су се, до двадесет девог маја 1903 године, борили: реакционарни део буржоазије са краљем на челу против народних маса са напредним делом буржоазије на челу. Раднички покрет био је по извесним питањима већ ставио у покрет радничку класу, али је своју политичку организацију, а тиме и много активније и пуније учешће у политичком животу он постигао тек после двадесет девог маја 1903 године.

Двадесет и девети мај значио је смењивање једног аутократског, бирократског и реакционарног режима режимом буржоаског парламентаризма, који је отварао пут напорима за индустријализацију земље, а тиме и бројном и политичком јачању пролетаријата.

После двадесет девог маја слободарску заставу више нису носиле напредне грађанске странке него социјал-демократска, радничка странка. А грађанске странке сматрале су да су свој циљ постигле, јер су отклониле препреке на путу до власти. Тиме су отпали разлози да странке у својим захтевима и својим програмима буду радикалне и да и даље буду доследни борци за демократију. Јер, док је напредни део буржоазије водио борбу против монархо-бирократског апсолутизма, против личног режима и против реакционарне буржоазије, дотле је он предводио масе народне у политичкој борби за опште-народне, заједничке интересе и потребе. Али, у исто време то је била и борба напредног дела буржоазије и ситне буржоазије за освајање власти из које су били искључени.

Била је то, гледана у својој историјској целини, борба жива, страсна, силовита, додуше са застајкивањима, са предасима, када је интензитет борбе падао, али ипак са извесним континуитетом, ако не по личности које су борбу водиле, а оно са континуитетом који се одржавао појавом увек нових генерација бораца, све до пред крај борбе, када је бораца бивало све мање, а посматрача све више. Грађанска класа ће и после овога времена давати борце за напредна схватања, али ће то у даљем историском развоју бити тек појединци или малене групе, па због своје малобројности без

јачег утицаја и значаја у политичким борбама.

Радам дотадашњег режима и коначним доласком радикала на власт, „народне масе постале су од „братског“ савезника у борби, опасност и сметња за политичку владавину буржоазије“. Године 1910, Димитрије Туцовић је, правећи осврт на политичке прилике и односе из ранијих година, писао о стању насталом после двадесет девог маја 1903 године: „Колосална разлика између онога што су народне масе очекивале и онога што буржоаске владе у пракси дају, разлика која је природна последица класног карактера буржоаске владавине и несагласности интереса буржоазије и нижих, радних маса народних почиње уносити квасац незадовољства и распадања у некада тако силне „народне“ буржоаске партије“.¹⁵ Радне масе могле су и даље да буду задржаване у странкама владајуће буржоазије „само под притиском економске зависности или политичке необавештености и неактивности. Као што је некада имала класног интереса да народне масе партиски организује и увуче у политичку борбу, буржоазија данас — писао је даље Димитрије Туцовић — напротив, има класног интереса да те масе, ако је могуће, престану политички мислити и њену политику контролисати“.¹⁶

Пред таквом ситуацијом нашле су се у недоумици ситно-буржоаске демократске снаге, које су после двадесет девог маја, предвођене делом демократски настројеном интелегенцијом и даље испољавале демократске тенденције. Међутим, „цик-цак политика ситне буржоазије“, условљена њеним економским интересом, у времену после двадесет девог маја била је осуђена све више на политичку контрадикцију и конфузију. Може се рећи да се ситна буржоазија нашла беспомоћна у вртлогу даљег развоја капитализма у Србији. Резултат тога био је да се ситнобуржоаска демократија, оличена у странци самосталних радикала, показала неспособ-

¹⁵ Димитрије Туцовић, *Партиски конгрес, »Борба«, 1910, књ. I, 406.*

¹⁶ *Нав. дело.*

ном за самосталнију политичку акцију тако „да је свега после неколико година своје егзистенције постала шлеп фузионачке партије”, каже Душан Поповић.¹⁷

Ситна буржоазија је после двадесет деветог маја, изгубивши способност за самосталну политичку акцију и борбу за остварење својих интереса, постала предмет „који економски и политички експлоатише банократија, труле газде са села, капиталисти лиферанти и фабриканти концесионари у вароши, ловци на чиновничке положаје и букачи, толико исто и глупи колико и лајави професионални политичари са јевтином репутацијом”.¹⁸

Са рушењем режима који је владао до двадесет деветог маја 1903 године није само оборен циљ Домановићеве сатире него је измењена и база са које је она ишла у својој критици стања; нестало је оног јединства народних маса и свих напредних снага у Србији које је било створено у борби против реакционарног режима. Док је дотадашњи период био период борби између реакционарних снага буржоазије и народних маса, којима су напредни буржоаски и ситнобуржоаски елементи стајали на челу, нови период карактеристичан је по томе што се у њему води борба између буржоазије, с једне, и радничког покрета, с друге стране. Али јасност ове борбе у томе периоду није се оцртала у историским збивањима у пуној својој оштрини због тога што је то период у коме Србија истовремено чини и напоре за одржање своје независности и националне слободе угрожене империјалистичким тежњама суседних држава и борбама великих, империјалистичких сила за утицај и престиж на Балканском Полуострву.

У том периоду се, дакле, раднички покрет политички организује у Социјал-демократску странку, стиче нова борбена искуства у борбама на политичком терену, осамостаљује се не желећи да

буде прирепак ниједној буржоаској или ситнобуржоаској странци.

Самостална радикална странка, која се у данима борбе против режима реакције налазила изразито на левици грађанских странака, добивши власт, није више као целина инсистирала на програму који је истицан у данима борбе. Није се више инсистирало на општем праву гласа, мада је странка неколико пута била на власти и спроводила изборе, као и на неким другим народним правима која су сада увлашћеној буржоазији изгледала као непотребан луксуз. За њу нема више борбе за народна права. Напротив, биће момената када ће се баш ова странка супротставити тој борби. Тако ће свега две године после промене у Србији, 13 јула 1905 године, баш под владом самосталних радикала, Управа града Београда издати наредбу о штрајковима. „У њој је полиција денунцирала радничке вође као „једине потстрекаче и виновнике штрајкова” и наредила је ометање штрајкова, „који у последње време нарушавају мир и задовољство и доводе у опасност личност и имовину приватних лица”.¹⁹ Или опет један други случај поводом питања закона о радњама, на коме питању ће се између српске буржоазије и пролетаријата водити вишегодишња борба. Влада радикалне демократије, или, тачније, самостално радикалска влада хтела је, и поред једнодушног протеста радничке класе, да изнесе пред Народну скупштину реакционаран пројекат закона и ставити га на дневни ред, и тек су велике радничке демонстрације то спречиле.

И што је време даље одмицало, тих сукоба бивало је све више и више. Домановић се нашао пред једном стварношћу која га је несумњиво разочарала и, још више, огорчила. Оно што он није могао предвидети, оно што он није претпоставио као могуће, догодило се. Слободарство самосталних радикала оту-

¹⁷ Душан Поповић, *Акција и тактика, Борба*, 1910, година прва, књ. I, 446 и даље.

¹⁸ Димитрије Туцовић, *Буржоаска и пролетерска Србија, Борба*, година друга, књ. 3, св. 1 од 1 јануара 1911.

¹⁹ *Dritter Internationaler Bericht über die Gewerkschaftsbewegung 1905*, Берлин 1907, 95—98, цитирано према преводу на српски у књижици *Синдикални покрет 1903—1912 у Србији...*, изд. Рад, Београд 1950, 124.

пело је, спласнуло, а њихова бескомпромисност и одбацавање политикантског ценкања и нагађања замењена је компромисношћу, попуштањем према вештијим шићарцијама — старим радикалима.

У Домановићу расте интимна, лична побуна против тога што се у стању ствари нису извршиле радикалне измене, што бирократизам и даље цвета, што је промена настала после двадесет деветог маја била промена на боље само за одређени слој људи у Србији; што та промена није била општег карактера; што се промена у знатној мери свела на промену људи из чијих ће се редова регрутовати министри и народни посланици. Згрозио се Радоје Домановић над тим и остао запањен пред тим чињеницама, али је ћутао. А догађаји су се гомилали и доносили и у јавном и у личном животу нове догађаје, који су само поново потврђивали да разочарење није последица само тренутног гледања његовог на новостворено стање, него је то разочарење последица таквих прилика у јавном, друштвеном и политичком животу тадашње Србије с којима се Радоје Домановић, страсни борац против ограничавања народних и личних слобода, огорчени противник бирократије и политичких хохштаплера, друштвених неправди и недемократских односа и поступака, није могао мирити.

Немајући више једну опозициону грађанску странку у чијим би начелима и политичкој пракси могао да нађе сагласност са већим делом својих схватања и концепција, а не могући да нађе чвршћих додирних тачака са концепцијама радничког покрета, Социјал-демократском партијом и новом политичком праксом радничког покрета после првог конгреса Социјал-демократске партије, Домановић остаје и даље у опозицији и према новом стању, у коме он не види да

су настале битне промене, не види да се ишта ту из темеља изменило. Тај његов опозициони став нема више ону широку основу коју је имао када су све напредне и демократске снаге народне гледале пред собом заједнички циљ у обарању режима најцрње реакције. Сада је фронт дотадашњих демократских снага био разбијен. Дотадашње напредне демократске грађанске снаге постигле су учешће у власти, после чега је настало њихово отступање од многих тачака у њиховим напредним и демократским тежњама. Масе сиромашног сеоског становништва биле су дезорјентисане, а раднички покрет још слаб да окупи око себе све напредне снаге народа и да на њиховом челу уђе у борбу против новог режима. Покушај окупљања напредних интелектуалних снага око часописа *Живот*, у коме су пресудну улогу имали тада најистакнутији претставници радничког покрета: Драговић и други, био је и сувише краткотрајан да би оставио дубљег трага у културном животу тадашње Србије и његовом даљем развоју.

За осветљавање Домановићеве улоге у књижевном, културном и политичком животу Србије ипак је и овај покушај везивања напредних културних радника на културном плану око радничког покрета карактеристичан по томе што је међу оним малим бројем напредних грађанских културних, научних и књижевних радника који су се окупили око часописа *Живот* и чије је име штампано међу именима сарадника овога часописа, било и његово име. Карактеристично је и по томе што су Драговић, М. Поповић и други водећи социјалдемократи сматрали да га треба позвати на сарадњу, а исто тако и по томе што се он томе позиву одазвао.²⁰

Међутим, као што је већ наглашено, овај покушај трајао је и сувише кратко

²⁰ Из појединих бројева види се да је *Живот* требало да буде часопис за друштвена питања и науку. »На *Животу* ће радити стални сарадници: Др. Јован Скерлић, Др. Драгиша Ђурић, Недељко Кашанин, Милорад Поповић, Коста А. Јовановић, Стојанка Јовановић-Драгнева, Радован Драговић, Вел. М. Стоја-

новић и Драгиша Лапчевић. Пријатељску сарадњу обећали су још г. г. Јован М. Жујовић, Добросав М. Ружић, Љуб. М. Давидовић, Јаша М. Продановић, Рад. М. Домановић, Милорад Митровић и други признати наши књижевници«. (*Живот*, књ. 1, св. 2 од 16 јуна 1903).

време да би на Домановићу, његовим схватањима и погледима на живот, извршио темељитији и трајнији утицај, да би га привукао радничком покрету, да би Домановић схватио значај и улогу радничког покрета и могао да се укључи у тај покрет. После конгреса Социјал-демократске странке, септембра 1903 године, учињен је преокрет у односу социјал-демократа према грађанским странкама у Србији. Раднички покрет пошао је својим путем. Тиме је ликвидана и ова сарадња на културном плану у којој је своје место, за то кратко време, имао и Радоје Домановић.

Тако се Домановић нашао у опозицији усамљен, издвојен из свога старог опозиционарског друштва, а ново није нашао. Али револт је у Домановићу трајао и даље али се није књижевно реализовао. Био је то револт и побуна једног поштеног, карактерног, напредног и родољубивог грађанина, али ипак побуна и огорчење појединца, неповезаног с масовним народним покретом.

У новом времену — времену пуне владавине и власти буржоазије — Домановић није ни могао да се снађе. Реагујући на догађаје и појаве у друштвеним односима и животу уопште, он је у то своје реаговање уносио више спонтаног отпора него дубљег познавања проблематике друштвених односа и законитости друштвеног развоја, више емоционалне узбуђености него рационалне анализе, више моралне побуне него друштвене критике. Домановићу није било у потпуности јасно у чему је суштина прелома који је настао са двадесет деветим мајем. Он није схватио да је ситносопственичка Србија дефинитивно одиграла своју политичку улогу у Србији, да ће она доћи до речи тек у Балканском и Светском рату када буде требало бранити земљу. Он није схватио да је ситносопственичка Србија одиграла своју улогу као протутежа власти и режиму и да је морао да буде разбијен јединствени фронт у коме су биле свр-

стане у предмајској Србији све снаге које су нужно тежиле напретку у друштвено-политичким односима. Ситносопственичка Србија је са двадесет деветим мајем престала, а већ више од једне деценије пре тога постепено престајала да буде моторна снага која вуче друштвени напредак даље.

У новој ситуацији, која траје од 1903 до 1912 године, она је стајала као масовни гласач буржоаских партија, збуњена развојем економских и друштвених односа и својом све мањом улогом у животу земље.

А заједно са том Србијом, или, тачније, са сељачком ситносопственичком Србијом, стајао је збуњен и Радоје Домановић, и он се у новонасталој ситуацији опредељивао опет претежно емоционално, без дубљег разумевања насталих промена. У извесном смислу Домановић је последњи Мохиканац који је преостао на попришту, који се није у новим односима наново опредељивао. Зато се његова побуна претвара у индивидуалну побуну, а његов лист *Страдија* био је једино место на коме је он могао да тај свој став и износи. Али у друштвеној ситуацији у којој се налазио, с личном идејном неопредељеношћу између два нова фронта која су се после победе буржоазије над деспотско-биро-кратским поретком много јасније оформила, Домановићев отпор остао је торзо, истопио се и исцрпао једну поштено мишљену али не и ефикасно усмерену нагацију новог поретка.

Тако се завршило деловање Радоја Домановића у Београду. Оно је, као што је очигледно, имало две фазе: прву, пре 29 маја 1903 године, у којој је улога овог нашег сатиричара у друштвеном, политичком и књижевном животу Београда и Србије уопште била значајна, и другу, после 29 маја 1903 године, када се он нашао усамљен, одвојен од основних струјања друштвеног и књижевног живота и када је његова улога постојала све мања и мања.

RADOJE DOMANOVIĆ DANS LA VIE LITTÉRAIRE ET POLITIQUE DE BELGRADE

D. VUČENOV

Né dans un milieu paysan, le célèbre auteur satirique serbe, Radoje Domanović, commença à écrire des nouvelles seulement après avoir perdu sa place de fonctionnaire et en venant habiter Belgrade. On peut remarquer que le milieu belgradois a énormément contribué à sa formation d'écrivain satirique. Deux aspects de la vie belgradoise l'ont influencé vers cette voie: les luttes politiques et la vie bohème des écrivains.

Les luttes politiques menées les années précédentes à l'intérieur de la Serbie passèrent à Belgrade vers la fin du XIXe siècle, où elles furent menées d'une nouvelle manière. L'opposition, n'ayant point de liberté politique, basa son activité sur le journalisme et la littérature. Et tandis que la vraie lutte politique des masses fléchissait, elle s'accroissait dans le journalisme et la littérature. Radoje Domanović y trouva une place prépondérante.

Dans les luttes politiques du 29 mai 1903 le plus grand des écrivains satiriques jusqu'à nos jours fut très intime avec les chefs du parti radical-libre, et collabora en tant que journaliste dans la presse radicale.

Dans les milieux littéraires Domanović appartenait au groupe des bohèmes belgradois, combattant contre le nouveau courant dans la littérature serbe qui développait l'influ-

ence de la littérature occidentale ainsi que des idées plus hautes sur l'esthétique.

Après le 29 mai 1903, quand le régime en Serbie changea, Domanović ne fut point satisfait des nouvelles circonstances. Il se sépara de l'ancienne opposition une fois que celle-ci fut montée au pouvoir, trouvant qu'elle ne suivait point fidèlement le programme pour lequel elle avait combattu.

Il ne pu de même rétablir le contact avec le parti ouvrier qui était devenu une organisation depuis le fondement du parti social démocratique, en 1903. C'est ainsi que ce grand écrivain satirique du temps des derniers Obrenović, se trouva rejeté de cette nouvelle époque et resta isolé jusqu'à sa mort.

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — Photographie inconnue de Radoje Domanović du temps de sa jeunesse

Fig. 2 — Groupe d'écrivains serbe vers la fin du XIXe siècle. De gauche à droite, assis.: Svetozar Ćorović, Slobodan Jovanović, Sima Matavulj, Aleksa Santić, Janko Veselinović; debout: Mile Pavlović, Atanasije Šola, Radoje Domanović, Svetolik Jakšić, Milorad Mitrović (au milieu), Kisić, Rista Odavić et Jovan Skerlić

Fig. 3 — Fac-similé d'une page du manuscrit de Radoje Domanović: *Pored vatre* (Auprès du feu)